

ВПРОВАДЖЕННЯ «ЛІКВІДАЦІЙНИХ ЗАКОНІВ» ЩОДО НІМЕЦЬКОЇ СПІЛЬНОТИ У ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

У сучасних умовах розбудови громадського суспільства незалежної України значно актуалізуються питання формування та здійснення етнонаціональної політики. Щорічне зростання кількості та гостроти міжетнічних конфліктів у світі є яскравим прикладом необхідності вироблення наукової стратегії побудови Національної політики у кожній державі, тим паче у такій поліетнічній, якою є Україна. Тому звернення до історичного досвіду реалізації державної політики щодо національних меншин дозволяє виокремити її позитивні та негативні аспекти. Напередодні 100-річчя початку першого глобального військово-політичного катаклізму досить цікавим є з'ясування становища німецького населення, що проживало на території Південної України в період Першої світової війни, оскільки представники цієї етнічної спільноти фактично стали заручниками в умовах військово-політичного протистояння ворогуючих країн.

У дорадянській та радянській історіографії періоду Першої світової війни проблематика, пов'язана із висвітленням становища німецької етнічної групи, виявилася небажаною для наукових досліджень, що було зумовлено кон'юнктурними міркуваннями. Окремі аспекти дискримінаційної політики імперського уряду по відношенню до етнічних німців в умовах війни було окреслено в працях К. Ліндемана [1,2] та І. Гольштейна [3]. Заходи царського уряду щодо ліквідації «німецького засилля» під час Першої світової війни висвітлено в роботі В. Дякіна [4]. Якісно новий етап у вивченні Першої світової війни, і, зокрема, історії німців в Україні розпочався після проголошення незалежності України. Серед сучасних вчених, які досліджують німецьку етнічну групу в контексті Першої світової війни вказаного регіону, варто назвати роботи С. Бобилевої, О. Кадола [5; 6] та І. Задерейчука [7]. Проте слід вказати, що малодослідженою у межах сучасних історичних студій, залишається проблема характеру та конкретної реалізації політики російського уряду стосовно підданих ворогуючих із Росією країн на території Півдня України, одного з основних місць компактною проживання німців на території Російської імперії.

Метою запропонованої публікації є аналіз заходів, пов'язаних із реалізацією законів, спрямованих проти підданих ворогуючих із Російською імперією країн, які проживали на території Півдня України в роки Першої світової війни.

Німці розпочали заселення територій Півдня України, облаштувавши сільськогосподарські колонії, з другої половини XVIII ст. Цей процес проходив за активного сприяння уряду Російської імперії, який був зацікавлений в освоєнні величезних південноукраїнських степових просторів (сучасних Запорозької, Донецької, Дніпропетровської, Херсонської, Миколаївської, Одеської областей).

Перед Першою світовою війною в Південній Україні мешкало 430 тис. німців [8]. Водночас на території України у сучасних її кордонах нараховувалося за різними даними близько 900 тис. німців, які працювали в основному у сільському господарстві, а на промислових підприємствах виконували, як правило, кваліфіковану роботу, або належали до менеджерського чи керівного складу.

На території Російської імперії налічувалося 944 німецьких колонії. З них на території сучасної України було зосереджено майже 90% від їх загальної кількості: у Бессарабській губернії – 89, Херсонській губернії – 174, Таврійській губернії – 329, Катеринославській губернії – 233. Всього на Півдні України нараховувалося 825 німецьких поселень.

Потрібно зазначити, що німецькі колоністи користувались найбільшими серед інших іноземних поселенців привілеями з боку імперського уряду. Зокрема, на Півдні України вони мали найбільші за розмірами землеволодіння, які значно перевищували пересічні за округами. Вирізнялися німецькі поселення і високим агротехнічним рівнем ведення господарства. Так, інтенсифікація сільського господарства за допомогою використання новітньої агротехніки, високопродуктивної худоби та широке застосування найманої праці сприяли тому, що відсоток заможних селян серед німецьких колоністів перевищував 80%. Фактично до 1914 р. німецькі села були найбільш заможними на Півдні України. Проте такий стан речей швидко змінився з початком Першої світової війни.

Після початку Першої світової війни більшість представників німецької етнічної спільноти були звинувачені у нелояльності до Російської імперії та відповідно неблагонадійності в умовах ведення воєнних дій. Виключення становили вищі військовослужбовці німецького походження, але їхні імена та дії постійно залишалися в центрі уваги як засобів масової інформації, так і відповідних російських спецслужб. Певні перестороги

спостерігалися також по відношенню до тих німців, які служили у російській армії, але, як відомо, рівень дезертирства серед цієї категорії військовослужбовців практично нічим не відрізнявся від кількості дезертирів інших категорій населення.

Однак активна пропагандистська кампанія антинімецького спрямування, яка була розпочата засобами масової інформації [3, с. 31 – 33], у першу чергу в силу економічних причин знайшла підтримку серед представників правлячих кіл. Так, доволі показовим є лист Начальника Одеської військової округи, генерал-губернатора М. І. Ебелова до Начальника штабу Верховного Головнокомандуючого генерала М. М. Янушкевича, в якому було обґрунтовано необхідність заборонних заходів щодо німецьких поселенців Півдня України: «Значна кількість німців, що населяє міста та колонії південних наших губерній, які входять в район дорученої мені Одеської воєнної округи на театрі військових дій, змусила мене звернути на цю обставину серйозну увагу... Колонії ці, не дивлячись на своє функціонування вже більше століття, живуть настільки відчужено від корінного російського населення, що в загальній своїй сукупності по всьому простору південних наших губерній стають готовою базою для німецького нашестя. До цього часу колонії ці зберегли німецькі назви за містами у Німеччині чи за тими містами, звідки походять німецькі колоністи. До цього часу ці німецькі колоністи зберегли німецькі звичаї, побут та мову і російською майже не говорять. До цієї війни житла деяких колоністів були прикрашені портретами імператора Вільгельма II, членів німецького імператорсько-королівського двору, союзних німецьких государів та вищих сановників Німецької імперії. Все це вказує на симпатії наших колоністів до Німеччини, що не може не сіяти недовіру до них з боку місцевих органів нашого уряду» [9, с. 558].

Специфіка становища колоністів та їх прагнення зберегти свою національну ідентичність, що були наведені уданому фрагменті, з одного боку, та зростання соціальної напруги у зв'язку із невдачами на фронті — з іншого, послужили пересічною аргументацією необхідності застосування заборонних заходів щодо німецького населення, яка широко побутувала в російському суспільстві в ході Першої світової війни.

Можна виділити три основних напрямки, за якими здійснювалися антинімецька державна політика на терені Півдня України: по-перше, загальні заходи щодо обмеження майнових та громадянських прав «неприятельських» підданих, що проживали на території Російської імперії; по-друге, ліквідація землеволодіння та землекористування влас-

ників «ворожого» походження; по-третє, заходи щодо припинення діяльності торгових та промислових підприємств, створення та функціонування яких відбувалося завдяки німецьким капіталам.

Щодо першого напрямку, потрібно зазначити, що вже восени 1914 р. в урядових колах Російської імперії утвердилося чітке переконання про необхідність обмеження не лише громадянських, але й культурно-національних прав німецьких поселенців. Вже згаданий нами генерал-губернатор М. Ебелов став ініціатором проекту обов'язкової постанови, в якій під заборону потрапляли: несанкціоновані збори дорослих чоловіків з числа німецьких чи австрійських підданих в кількості більше двох осіб у закритому приміщенні (для колоністів — не більше п'яти осіб); вживання німецької мови поза межами свого житла; вивіски, оголошення, плакати, металічні дошки на німецькій мові ззовні закритого приміщення; друк газет, оголошень та плакатів німецькою мовою. Уразі порушення цих заборон передбачалося накладення штрафу (3 тис. руб.) або ув'язнення строком до трьох місяців. Не виключеним було і вислання у віддаленні місцевості імперії. На думку М. Ебелова, ці заходи мали захищати державний порядок, громадський спокій та інтереси армії [9, с. 560 – 561].

Демонстративним кроком російського уряду стало також перейменування населених пунктів, які носили німецькомовні назви. Так, Гальбштадт було перейменовано на Молочанськ, Блюменталь — на Лугове, Гохштедт — на Високе, Фрідріхсфельд — на Широке та багато інших. Не менш виправданим в умовах ведення військових дій, на думку імперських урядовців, стала заборона викладання німецькою мовою в школах переселенців. Під заборону навіть потрапило богослужіння цією мовою у церквах [10, с. 61 – 62]. Урядовим наказом від 24 грудня 1914 р. вносилися зміни до діючих постанов відносно мови викладання в навчальних закладах для дітей німецької національності. В німецьких школах у селищах колоністів Херсонської, Таврійської, Катеринославської та інших губерній, що утримувалися на місцеві кошти, викладання всіх предметів повинно було відбуватися державною мовою, за винятком Закону Божого і рідної мови учнів. Лише, як виняток, учням дозволялося користуватися рідною мовою тільки на першому році навчання [11, с. 598 – 599].

Виконуючи розпорядження урядового керівництва у трьох південних губерніях України, були проведені перевірки німецьких шкіл, результатом чого стало закриття цілого ряду навчальних закладів і звільнення вчителів [7, с. 167]. Як наслідок, у Херсонській губернії було закрито 37,3% шкіл, а в

Катеринославській губернії звільнено 36,7% учителів-німців, підставою чого послугувала відсутність освітнього цензу, недостатнє володіння державною мовою або повне її незнання.

Другим напрямком дискримінаційної політики царського уряду стало обмеження права власності «неприятельських» підданих на землю. Так, 2 лютого 1915 р. було прийняте рішення про обмеження права землеволодіння і землекористування австрійських, угорських, турецьких та німецьких підданих [12, с. 16 – 22]. Під його дію потрапляли, в першу чергу, дрібні власники, для яких закон не передбачав ніяких пом'якшуючих обставин, а великі маєтки, навпаки, отримували суттєві пільги, що нерідко давало їм можливість уникнути репресивних заходів. Урядовим наказом від 13 грудня 1915 р. влада затверджує доповнення до попереднього рішення, аргументуючи подіями на фронті та недосконалістю при практичному застосуванні. У результаті, до прийняття ліквідаційних законів у Херсонському повіті нараховувалося 221 володіння на 149 023 десятин землі австрійських, угорських та німецьких підданих. На підставі вище зазначених законів були опубліковані губернським правлінням два списки землеволодінь для їх відчуження. Перший, від 19 квітня 1915 р. включав лише стоверстову смугу земель від берета моря, в яку потрапило 119 володінь і 74 854 десятин землі та другий, від 19 лютого 1916 р. який охопив всю територію повіту і додав ще 51 володіння і 37,995 десятин землі [13, с. 6 – 7]. Як наслідок, тільки в одному Херсонському повіті планувалося продати 170 володінь, що складало 80,15% від загальної кількості та 112 849 десятин землі – 75,73%.

Ще одна особливість законів полягала в тому, що вони передбачали продаж своєї землі з торгів. У випадках добровільного продажу ціна, як правило, перевищувала ціну на торгах у 1,5 – 2 рази. Зокрема, Таврійській губернії в червні 1916 р. маєток площею 500 десятин було продано всього за 1.000 руб. (тобто по 2 руб. за десятину) [14, спр. 16, арк. 87] і в тій же місцевості у квітні 1916 р. за володіння в 1 десятину було сплачено 6 900 руб. [14, спр. 16, арк. 27]. Зрозуміло, що такі випадки швидше є виключенням із правил, ніж закономірністю. На 1 січня 1917 р. у середньому в залежності від місцевості, якості землі та умов продажу ціна коливалась у межах 139 — 270 руб. за десятину [14. спр. 16, арк. 384 – 385]. Згідно із звітною Міністерства внутрішніх справ та Селянського земельного банку відчуженню по загальній кількості земельної площі лідерами, більше 500 тис. десятин були південні губернії — Херсонська,

Таврійська і Катеринославська, що пояснюється компактним проживанням німецької спільноти та величезними латифундіями на цих територіях.

Крім того, за урядовим наказом землі колоністів продавались до Селянського земельного банку, а мешканці виселялись до азійської частини Росії. Процес переселення супроводжувався розповсюдженням погромів німецьких маєтків, яке місцеві селяни сприймали як особисту справу, що мала передувати розпорядженню уряду щодо посилення репресій по відношенню до німецького населення. Особливо постраждали маєтки тих поміщиків, які мали прізвища німецького походження: селяни розорювали їх у першу чергу в якості помсти за поразки та труднощі на фронті, які пов'язували з німцями.

У подальшому на законодавчому рівні приймалися різні доповнення, уточнення, роз'яснення. Однак, навіть створений 1 червня 1916 р. для ефективнішого втілення в життя ліквідаційних заходів Особливий комітет по боротьбі з німецьким засиллям [15, с. 195 – 198], не вніс визначеності у питання.

Наступним кроком реалізації ліквідаційного законодавства стала робота з підготовки до обліку земель основної частини колоністів, примусовий продаж яких планувалося розпочати в 1917 р. За даними Г. Ф. Турченка, територія відчуження німецького землеволодіння на Півдні України включала колосальні площі землі в межах всього Бердянського та Мелітопольського повітів і 20% Олександрівського повіту [10, с. 62].

Поквапливість втілення у життя законів про обмеження осіб німецького походження у праві землеволодіння і землекористування призвела до численних порушень, що, окрім повного розорення маєтків, стосувалися непрозорого проведення торгів із продажем володінь німців. Більшість таких маєтків мали досить високу ціну, що не дозволяло значній частині російських поміщиків їх придбати. Це викликало махінації із визначенням ціни цих володінь та обставинами продажу, що було результатом поширення корупції у Російській імперії. Застосовуючи названі заходи, царат, з одного боку, сподівався в певній мірі вирішити гостре аграрне питання, а з іншого, розпалював шовіністичні настрої у суспільстві.

Третім напрямком дискримінаційної політики імперського уряду були заходи щодо боротьби з «німецьким засиллям» у сфері фінансів, промисловості та торгівлі. Потрібно зазначити, що спочатку ці заходи були поміркованими та застосовувалися з огляду на воєнну необхідність, проте вже з 1915 р. боротьба з ворожим елементом у торгово-промисловій сфері

набула більш жорсткого характеру. Такі методи, як встановлення контролю за фінансовою діяльністю німецьких та австрійських акціонерних товариств, направлення урядових інспекторів до торгівельних та приватних підприємств ворожих підданих, а також до російських товариств з німецько-австрійським капіталом поступово поступалися відвертому державно-капіталістичному втручанню у промисловість та ліквідації дрібних та середніх підприємств.

Положенням Ради міністрів від 16 березня 1915 р. [12, с. 107 – 108] вводилось право призначати па підприємства, які належали німецьким підданам, урядових інспекторів. Так, у переліку торгово-промислових підприємств, які підпорядковувалися урядовому нагляду та мали бути ліквідованими потрапило 712 об'єктів Російської імперії, з яких 39 підприємств (5,5%) розташовувалося на Півдні України [16, спр. 2, арк. 115 – 144 об.]. В дійсності з встановленням урядового нагляду над більшістю великих підприємств з німецьким та австрійським капіталом, міністерство торгівлі і промисловості не квапилось ні з прийняттям рішень щодо ліквідації товариств, ні, тим більше, з їх дійсною ліквідацією та передачею підприємств в інші руки. У результаті весь тягар ліквідаційного законодавства прийняли на себе дрібні фірми з невеликими капіталами і річним обігом, сфера підприємницької діяльності яких не була стратегічною.

Черговим нормативним актом уряду з 1 травня 1915 р. «ворожим» підданам було заборонено видавати кредитними установами платежі й внески [12, с. 232 – 233], в першу чергу, це стосувалося власників торгівельних підприємств, що потягнуло за собою банкрутство частини цих структур.

Міністерству внутрішніх справ з 12 травня 1915 р. було надано право до закінчення війни вносити грошові капітали, які належали благодійним товариствам «ворожих» підданих у особливий фонд Державного банку, нерухоме майно конфісковувати, а на рухоме накладати арешт; наказом від 22 травня 1915 р. цим особам заборонялось видавати платежі й внески кредитними установами [12, с. 232 – 233]. Разом з тим, ці заходи не настільки суттєві в порівнянні з наступним кроком влади. Так, закон від 1 липня 1915 р. надавав право, ліквідувати торговельні та промислові підприємства незалежно від того, чи діяли вони за німецьким, чи за російським статутом, у яких були задіяні німецькі капітали [4, с. 232], що суттєво розширило сферу діяльності борців.

У цьому контексті приймається наступне рішення влади від 12 січня 1916 р. про порядок корування і управління секвестрованими підприємствами

і майном [16, спр. 175, арк. 298], що дало можливість значно розширити сферу застосування закону. Секвестр почали застосовувати не тільки до дрібних підприємств власники чи керівники яких викликали підозру за своєю національною приналежністю, а й до великих і стратегічно важливих для держави, які займали домінуюче положення в певній галузі економіки. Так, у 7 українських губерніях на 1917 р. заборону або обмеження було встановлено в 40 підприємствах, 11 (27,5%) з яких розташовувалося Херсонській і Катеринославській губернії [16, спр. 218, арк. 37].

Досить поширеним заходом, який застосовувався до підприємств, власниками яких були німці, стала ревізіція, що проводилася в інтересах держави та могла бути повною (тобто вилучення всієї організації) або частковою (вилучалося деяке майно – обладнання, товар). Зокрема, в межах Одеського військового округу на 15 липня 1916 р. ревізовано 11 об'єктів [16, спр. 191, арк. 18 – 21], які передали для потреб південно-західного фронту, морського міністерства, заводів.

Активно включився в роботу й Особливий комітет по боротьбі з «німецьким засиллям». Законодавчих ініціатив Особливий комітет не проявляв, а обмежився контролем виконання раніше прийнятих державних постанов та вирішенням долі окремих підприємств. Повному закриттю підлягали організації, з точки зору Особливого комітету, які некорисні державі, в інших випадках – діяльність не припинялася, а лише передавалася в руки нових власників за допомогою створеного для цих цілей особливого правління. В окремих випадках ліквідація деяких промислових підприємств, особливо тих, що працювали на оборону могла бути тимчасово призупинена [14, спр. 5, арк. 7 – 7 об.]. Також можна говорити, що Особливий комітет по боротьбі з «німецьким засиллям» просто побоювався занадто «захоплюватися» великими підприємствами із-за протистояння багатьох впливових російських фінансових кіл. Ліквідація ж середніх і дрібних підприємств проходила для Особливого комітету безболісно і не вимагала великих зусиль.

Таким чином, утиски мирного населення за етнічною ознакою в період Першої світової війни отримало підтримку російських урядових кіл і було одним із важливих напрямів внутрішньої політики самодержавства. Антинімецькі заходи в роки глобального воєнного конфлікту здійснювалися у трьох напрямках: обмеження культурно-національних та громадянських прав переселенців, ліквідація землеволодінь німців-колоністів, припинення діяльності торгових та промислових підприємств, для створення та функціонування яких були залучені німецькі

капітали, та посилення державно-капіталістичного втручання у промисловість. Наслідки боротьби з «німецьким засиллям», без сумніву, були руйнівними для народного господарства, що посилило труднощі з продовольством та промисловим виробництвом у, й без того, виснаженій війною країні. У результаті наступу па «німецьке землеволодіння» та «німецькі капітали» на Півдні України значно постраждав аграрний сектор, що пояснюється великими земельними площами володінь, на яких компактно проживала німецька спільнота.

Бібліографія:

1. Законы 2-го февраля и 13-го декабря 1915 г. (об ограничении немецкого землевладения в России) и их влияние на экономическое состояние Южной России / сост, К. Э. Линдеман, – М.: Тип. К. Л. Меншова, 1916. – 234 с.
2. Прекращение землевладения и землепользования крестьян собственников. Указы 2 февраля и 13 декабря 1915 года и 10,15 июля и 19 августа 1916 года их влияние на эконо-мическое состояние Южной России / сост. К. Э. Линдеман. — М.: Тип. К. Л. Меншова, 1917. – 384 с.
3. Гольштейн И. М. Немецкое иго и освободительная война. Сборник статей по вопросам о войне и немецком засилье в русской торговле и промышленности / И. М. Гольштейн. — М. Типо-литогр. Товарищества Печатного и Издательского дела, 1915. – 51 с.
4. Дякин В. С. Первая мировая война и мероприятия по ликвидации так называемого немецкого засилья // Первая мировая война. 1914 – 1918. – М., 1968. – С. 227 - 238.
5. Бобылева С. И. Система образования немецких колоний начала XX в. и «ликвидационные» законы (на материалах южных губерний России) // Немцы России и СССР; 1901 – 1941 гг. – М., 2000. – С. 97 – 110.
6. Бобылева С. Й. Антинемецкие кампании в России и судьбы немецкого населения в начальный период Первой мировой войны / С. И. Бобылева, А. Н. Кадол // Вопросы германской истории, – Д., 2005. – С. 14 – 30.
7. Задерейчук Т. П. Становище німецької школи в роки Першої світової війни на Півдні України // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2005. – Вип. XIX. – С. 165 – 168.
8. Котляр Ю. Німецькі колоністи Півдня України у міжетнічних конфліктах (1918 — 1920 рр). — Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvmdu/1st/2011_3_30/kotlyar.pdf

9. Генерал М. И. Эбелов – Генералу Н. Н. Янушкевичу о запретительных мерах в отношении немцев (1914) // Немцы в истории России. Документы высших органов власти и военного командования 1652 – 1917 гг. / сост. В. Ф. Дизердорф. – М., 2006. – С. 558 – 561.

10. Турченко Г. Ф. Південноукраїнський фактор у Першій світовій війні / Г. Ф. Турченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2004. – Вип. XVII. – С. 54 – 81.

11. Особые журналы Совета министров Российской империи. 1914 год. – М.: РОССПЭН, 2006. – 700 с.

12. Особые журналы Совета министров Российской империи. 1915 год. – М.: РОССПЭН, 2008. – 715 с.

13. Статистико-экономический обзор Херсонского уезда за 1915 г. – Херсон: Типо-литограф. С. Н. Ольховикова и С. А. Ходушина, 1917. – 41 с, + 072 с. – (Издание Херсонского уездного земства).

14. Российский государственный исторический архив (РГИА), ф. 1483, оп. 1.

15. Особые журналы Совета министров Российской империи. 1916 год. — М.: РОССПЭН, 2008. – 759 с.

16. Российский государственный архив экономики (РГАЭ), ф. 2305, оп. 1.

Синявская Л. И.

Внедрение «ликвидационных законов» по отношению к немецкому населению в период Первой мировой войны на Юге Украины

В статье проводится анализ основной практики внедрения «ликвидационных законов» 1915 — 1916 гг. на территории Юга Украины по отношению к немецкому населению.

Sinyavska L. I.

The introduction of «liquidational laws» concerning german community during world war I in the South of Ukraine.

The article analyzes the basic practices of implementation of «liquidation laws» 1915 – 1916 in the South of Ukraine regarding of the German population.